

TÜRKİYE’NİN DIŞA YÖNELİK TURİZM TALEP ESNEKLİKLERİNİN İNCELENMESİ (EXAMINATION OF TURKIYE’S OUTBOUND TOURISM DEMAND ELASTICITIES)

İnci Oya COŞKUN^{1*} (orcid.org/0000-0002-5624-7243)

Mustafa KIRCA² (orcid.org/0000-0002-5630-7525)

¹Anadolu Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm Rehberliği Bölümü, Eskişehir, Türkiye

²Ordu Üniversitesi, Ünye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Ordu, Türkiye

Özet

Turizm talebini etkileyen ekonomik değişkenler arasında en önemlileri gelir ve fiyattır. Makro çalışmalarda Gayri Safi Yurtiçi Hasıla gelirin önemli bir göstergesi iken, özellikle uluslararası turizm hareketleri açısından döviz kurları da fiyat değişkeni için önemli bir gösterge olarak kullanılmaktadır. Talep esnekliği talebin fiyatları ya da gelir karşısında ne ölçüde değiştiğini göstermektedir. Literatürde Türk vatandaşlarının yurtdışı turizm talebini belirleyen faktörleri analiz eden az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu araştırmanın amacı, ekonomik büyümenin (gelir) ve döviz kurunun (fiyat) Türk vatandaşlarının dışa yönelik turizm talebi üzerindeki etkilerini belirlemektir. Bu amaçla serilerdeki yapısal kırılmaları da dikkate alan ve değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkileri açıklayabilen Fourier Engle-Granger (FEG) eşbütünleşme testi kullanılmıştır. İkincil veriler kullanılarak yapılan çalışmada 2004Q1-2022Q3 dönemine ait yurt dışına çıkan Türk vatandaşlarının sayısı bağımlı değişken, Reel Efektif Döviz Kuru (REK) ve Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYH) verileri bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre uzun dönemde fiyat ve gelir değişkenlerinin her ikisi için de anlamlı ve pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca uzun dönemde gelir esnekliği %1,97, fiyat esnekliği ise 2,05 olarak hesaplanmıştır. Kısa dönemde ise gelirin talep üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı tespit edilmiş, kısa dönem fiyat esnekliği ise %1,22 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlara göre uzun dönemde fiyat esnekliği az da olsa gelir esnekliğinden yüksek çıkmış, kısa dönemde ise beklendiği gibi gelir etkisi anlamsız, fiyat esnekliği ise birim esneklikten büyük çıkmıştır. Bulguların olası nedenleri ve politika çıkarımları sonuç bölümünde tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Turizm Talebi, Gelir Esnekliği, Fiyat Esnekliği, Türkiye, Fourier Genelleştirilmiş Dickey-Fuller (FADF) Birim Kök Testi, Fourier Engle-Granger (FEG) Eşbütünleşme Testi

Abstract

Among the economic variables affecting tourism demand, the most important are income and price. While Gross Domestic Product is an important indicator of income in macro studies, exchange rates are also used as an important indicator of price variables, especially for international tourism movements. Demand elasticity shows the extent to which demand changes in response to prices or income. Few studies in the literature analyze the factors determining the foreign tourism demand of Turkish citizens. This research aims to determine the effects of economic growth (income) and exchange rate (price) on Turkish citizens' outbound tourism demand. For this purpose, the Fourier Engle-Granger (FEG) cointegration test, which takes into account structural breaks in the series and can explain short- and long-term relationships between variables, was used. In the research conducted using secondary data for the period 2004Q1-2022Q3, the number of Turkish citizens going abroad was used as the dependent variable, and Real Effective Exchange Rate (REER) and Gross Domestic Product (GDP) data were used as independent variables. According to the analysis results, significant and positive relationships were determined for both price and income variables in the long term. In addition, in the long term, income elasticity is calculated as 1.97% and price elasticity is 2.05. In the short term, it was determined that income did not significantly affect demand, and short-term price elasticity was calculated as 1.22%. According to these results, price elasticity was slightly higher than income elasticity in the long term, and in the short term, the income effect was insignificant, as expected, and price elasticity was higher than unity. Possible reasons and policy implications of the findings were discussed in the conclusion.

Keywords: Tourism Demand, Income Elasticity, Price Elasticity, Türkiye, Fourier Augmented Dickey-Fuller (FADF) Unit Root Test, Fourier Engle-Granger (FEG) Cointegration Test

*Sorumlu yazar: ioyazicilar@anadolu.edu.tr

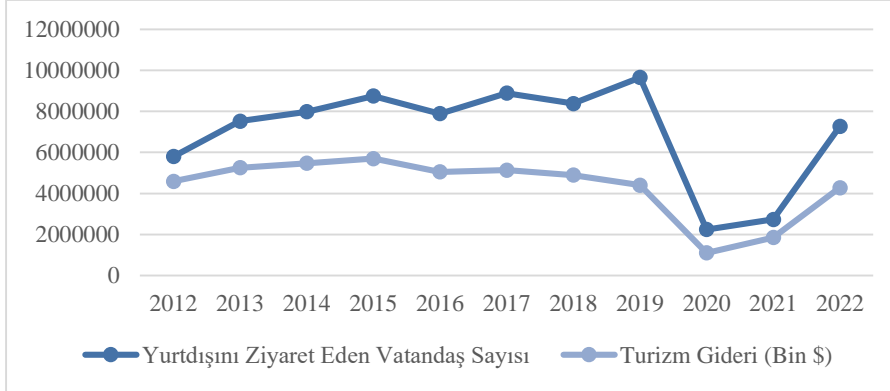
DOI: 10.33083/joghat.2023.345

Giriş

Turizm endüstrisi 1950’li yıllardan bu yana ekonomik krizler, terör saldırıları, koronavirüs pandemisi gibi sıra dışı olayların etkisi dışında sürekli büyümektedir. 2022 yılı itibariyle küresel Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın (GSYH) %7,6’sını oluşturan, 295 milyon iş ile küresel istihdamın %9’unu sağlayan en büyük endüstrilerden biri olan turizm endüstrisi 900 milyonun üzerinde uluslararası turisti ağırlamıştır (WTTC, 2023; UNWTO, 2023). Türkiye açısından değerlendirildiğinde turizm endüstrisi 1980’li yıllarda atılan adımlar ve gelişim hamleleriyle hızlı bir gelişme göstermiş, özellikle ekonomik kriz dönemlerinde yarattığı döviz girdisinin yanı sıra istihdam, ödemeler dengesine katkı gibi alanlarda önemli etkiler yaratmıştır (Çımat ve Bahar, 2003; Çeken ve Ateşoğlu, 2008). 2022 yılında toplam yabancı ziyaretçi sayısı (yurtdışında ikamet eden vatandaşlarla birlikte) 51,3 milyon, turizm geliri ise 46,5 milyar dolar olmuştur (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023). Dünya Bankası verilerine göre GSYH 2022 yılında 905,9 milyar dolardır (World Bank, 2023). Buna göre turizm gelirlerinin GSYH içindeki payı 2022 yılı için %5,1’dir.

Ülke ekonomisi açısından bu derecede önemli olan turizm endüstrisinde madalyonun bir de öteki yüzü olan yurtdışına çıkan vatandaşlar ve turizm giderinin de dikkate alınması önem arz etmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanan verilere göre pandemi dönemi öncesinde tüm dünyada olduğu gibi artış eğilimi içinde olan yurtdışını ziyaret eden vatandaş sayısı 2019 yılında 9,65 milyon kişi olarak kaydedilmiş, 2021 yılı ile birlikte yeniden artış eğilimini yakalamış ve 2022 yılında ziyaretçi sayısı 7,3 milyon kişiye, turizm gideri ise 4,3 milyar dolara ulaşmıştır (TÜİK, 2023). Şekil 1’de 2012-2022 dönemi için turizm gideri ve yurtdışını ziyaret eden vatandaşların sayısı verilmiştir.

Şekil 1. Yurtdışını ziyaret eden vatandaş sayısı ve turizm gideri (2012-2022)

Kaynak: TÜİK (2023). Giriş Yapan Vatandaş İstatistikleri.

Türk vatandaşlarının geçtiğimiz on yılda yurtdışını ziyaret amaçlarına bakıldığında ilk sırada gezi, eğlence, sportif ve kültürel amaçlı ziyaretler, ikinci sırada ise akraba ve arkadaş ziyaretleri gelmektedir. Diğer bir önemli seyahat amacı da iş amaçlı seyahatlerdir. Tablo 1’de ziyaret amaçlarına göre vatandaş ziyaretçilerin dağılımı gösterilmiştir (TÜİK, 2023).

Tablo 1. Ziyaret amacına göre yurtdışını ziyaret eden vatandaşlar (2012-2022)

Yıl	Gezi, Eğlence, Sportif ve Kültürel Faaliyetler			Akraba ve Arkadaş Ziyareti	İş Amaçlı	Dini/Hac	Eğitim Staj	Alışveriş	Sağlık ve Tıbbi Nedenler	
	Diğer									
2012	1605699	1202377	1779558	69131	133542	145746	22532	573294		
2013	2647862	1376450	1573856	424953	132895	68455	14816	786537		
2014	2898572	1512530	2210091	430798	111625	52043	11113	284683		
2015	3524115	1706404	1938323	409345	137194	60717	12504	454296		
2016	3645957	1510867	1427104	442991	137974	72801	9297	203637		
2017	3960800	1898321	1563614	488104	77316	30996	9881	255044		
2018	3410791	1811529	1689389	563453	106242	78307	13685	198861		
2019	3838433	2215160	2039226	377177	108501	82802	14160	409748		
2020	660810	568975	484770	171077	20844	33765	3849	186036		
2021	720113	772722	666049	581	30423	21469	6629	388619		
2022	2514916	1734187	1557051	117204	113113	358921	9365	468855		

Kaynak: TÜİK (2023). Giriş Yapan Vatandaş İstatistikleri.

Yurtdışına çıkan vatandaşların tercih ettikleri ülkeler incelendiğinde ise büyük ölçüde Bulgaristan, Gürcistan, Yunanistan, Irak, İran, Azerbaycan gibi komşu ülkelerin tercih edildiği görülmektedir. 2019 yılında komşu ülkeler yurtdışına çıkan vatandaşların %36'sı tarafından tercih edilmiş, 2022 yılında bu oran %53 seviyesine çıkmıştır. Gürcistan ve Bulgaristan'a giden vatandaş sayısı 1 milyonu geçmiş, Yunanistan'a giden ziyaretçi sayısı ise 800 bine yaklaşmıştır. 2019 yılında komşu ülkeler dışında en çok tercih edilen ülkeler arasında sırasıyla Almanya, İtalya ve Ukrayna, ABD ve Avusturya'nın yer aldığı, 2022 yılında ise bu sıralamanın Almanya, ABD, Fransa, Rusya Federasyonu ve İtalya olarak ortaya çıktığı görülmektedir. 2022 yılında Almanya'ya giden Türk vatandaşlarının sayısı 246 bin, ABD'ye gidenlerin sayısı ise 139 bin olmuştur (TUİK, 2023).

Yukarıda sıralanan veriler incelendiğinde Türkiye'nin özellikle komşu ülkeler ve bazı ülkeler için büyüyen bir kaynak pazar özelliği taşımaya başladığı söylenebilir. Geçmişte daha çok akraba ve arkadaş ziyaretleri ya da iş amaçlı olarak yapılan seyahatlerin gezi, eğlence, sportif ve faaliyetler için sıkça yapılmaya başlanması zorunlu seyahatler dışında da yabancı ülkelerin Türk vatandaşları tarafından tercih edildiğini göstermesi açısından önemlidir. İlgili alanyazın incelendiğinde Türk vatandaşlarının yurtdışına seyahatlerini belirleyen faktörlerin çok az sayıda çalışmada ele alındığı, bu çalışmaların genel olarak Türk vatandaşlarının seyahat eğilimleri, profilleri, paket turlardan memnuniyet düzeyleri gibi konulara odaklandığı görülmektedir (Ceylan ve Güven, 2017; Güven, 2018; Kervankıran ve İlban, 2019; Jafari vd., 2020; Kervankıran ve Bağmancı, 2020; Erol, 2020; Eren, 2020). Alanyazında turizm talebinin en önemli belirleyicileri arasında yer alan ekonomik değişkenlerin Türk vatandaşlarının yurtdışı turizm talebi konusunda yeterince incelenmemiş olması gelişen bir kaynak pazar için bir boşluk olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle araştırmanın amacı, turizm talebini belirleyen temel iktisadi değişkenler olan gelir ve fiyatın yurtdışına çıkan vatandaş ziyaretçilerin talebi üzerindeki etkilerini belirlemek, uygun analiz yöntemlerini kullanarak talebin gelir ve fiyat esnekliğini hesaplamaktır.

Araştırmanın akademik açıdan katkıları iki temel boyutta tanımlanabilir. Birincisi, yurtdışına çıkan Türk vatandaşlarının turizm talebini belirlemeye yönelik yapılan çok az sayıda çalışma bulunmaktadır. Türk vatandaşları için toplam turizm talebini iktisadi değişkenlerle modelleyen üç (Halıcıoğlu, 2010; İnançlı, Ekici ve Babacan, 2012; Özcan ve Uçak, 2016), destinasyon ülke bazında inceleyen sadece bir çalışmaya (Dogru ve Sirakaya-Turk, 2018) rastlanmıştır. İkincisi ise turizm ve diğer ekonomik değişkenlere ait zaman serileri genellikle yapısal kırılmalar içermektedir. Serilerin bu özelliklerini içselleştirerek analizlere dâhil eden ekonometrik analiz yöntemleri turizm literatüründe özellikle Türkiye ile ilgili olarak yapılan araştırmalarda yaygın olarak kullanılmamakta, bu yöntemlerin sunduğu avantajlardan yararlanılamamaktadır. Fourier Genelleştirilmiş Dickey-Fuller (FADF) birim kök testi ve Fourier Engle-Granger (FEG) eşbütünleşme testi kullanılarak yapılan bu araştırmada açıklanan yöntemin turizm literatürüne kazandırılması bu açıdan önemlidir.

Araştırmanın izleyen bölümleri şu şekilde yapılandırılmıştır: İkinci bölümde kuramsal çerçeveyi oluşturan talep teorisi açıklanmış, üçüncü bölümde ilgili alanyazın özetlenmiş, dördüncü bölümde veri ve model, beşinci bölümde ise bulgulara ilişkin bilgiler paylaşılmıştır. Sonuç ve öneriler bölümünde ise elde edilen bulguların Türkiye açısından olası neden ve sonuçları değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerin özellikle yurtdışına tur düzenleyen seyahat acentaları, planlamacılar ve karar vericiler ile hedef destinasyonlar açısından önemli bilgiler sunduğu düşünülmektedir.

Kuramsal Çerçeve

Song vd. (2010) turizm talebini “*tüketicilerin belirli bir süre ve belirli bir dizi faktör altında satın almaya istekli ve satın alabilecekleri turizm ürünlerinin sayısı*” olarak tanımlanmaktadır. Talep teorisine göre herhangi bir mal ya da hizmetin fiyatını etkileyen değişkenler kendi fiyatı dışında tüketicinin geliri, tamamlayıcı ve ikame mal ya da hizmetlerin fiyatları, tüketici beklentileri, tüketicilerin sayısı ve tüketici zevk ve tercihleri olarak sıralanmaktadır. İktisatta değişkenler arasındaki ilişkileri inceleyebilmek için kullanılan ‘diğer değişkenler sabitken (ceteris paribus)’ varsayımı gereği bir değişkenin turizm talebi üzerindeki etkisini anlayabilmek için diğer değişkenlerinin etkisinden arındırılması gerekmektedir. Talep kanunu fiyat ile talep miktarı arasında negatif yönlü bir ilişki olduğunu ifade eder. Bu da bir mal ya da hizmetin fiyatı artarsa talebin azalacağını, azalırsa talebin artacağını gösterir. Gelir ile talep arasında ise pozitif yönlü bir ilişki vardır ve gelir artarsa talep artar, gelir azalırsa talep azalır. Fiyat ya da gelirdeki değişimin talep miktarındaki değişime oranı, bir başka ifadeyle talep miktarının fiyat ve gelirdeki değişimlere karşı duyarlılığı ise talep esnekliğini göstermektedir (Yıldırım, Şıklar ve Bakırtaş, 2004). Fiyat esnekliği aşağıdaki formülle hesaplanmaktadır:

$$e_f = \frac{\% \Delta Q}{\% \Delta P}$$

Yukarıdaki formülde e_f fiyat esnekliğini, $\% \Delta Q$ bir mal ya da hizmetin talep edilen miktarındaki yüzdesel değişimi, $\% \Delta P$ ise mal ya da hizmetin fiyatındaki yüzdesel değişimi ifade etmektedir. Formülün sonuçları; $|e_f| = 1$ ise talep birim esnek, $0 < |e_f| < 1$ ise talep esnek olmayan (inelastik), $|e_f| > 1$ ise talep esnek olarak açıklanır. Talebin birim esnek olması fiyattaki değişim ile aynı oranda değiştiğini, inelastik olması talepteki değişim oranının fiyattaki değişim oranından daha düşük olduğunu, esnek olması ise talepteki değişim oranının fiyattaki değişimden daha yüksek olduğunu gösterir.

Gelir esnekliğini hesaplamak için kullanılan formül ise aşağıda verilmiştir:

$$e_g = \frac{\% \Delta Q}{\% \Delta I}$$

Yukarıdaki formülde e_g gelir esnekliğini, $\% \Delta Q$ bir mal ya da hizmetin talep edilen miktarındaki yüzdesel değişimi, $\% \Delta I$ ise tüketici gelirindeki yüzdesel değişimi ifade etmektedir. $e_g = 0$ olması gelir artsa bile talep miktarının artmadığı durumu göstermektedir. $0 < e_g < 1$ olması mal ya da hizmetin talebi gelirdeki artış oranından daha düşük bir oranda arttığı durumdur, normal mallar için geçerlidir. Esnekliğin 0 ile 1 arasında olması ayrıca ihtiyaç malı olduğunu, yani zorunlu tüketime konu olduğunu göstermektedir. $e_g > 1$ ise mal ya da hizmetin talep miktarının gelirdeki artış oranından daha yüksek bir oranda artmasını ifade eder ve lüks mallar için geçerlidir. İstisnai bir durum olarak düşük (inferior) mallar için $e_g < 0$ olarak hesaplanmaktadır. Düşük mallar gelir arttığında talebi azalan mal ve hizmetler için kullanılan bir kavramdır.

Turizm endüstrisinde fiyat ve gelir esnekliğinin hesaplanması ve turizm talebinin modellenmesi konusunda çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Crouch'un (1994) da açıkladığı üzere turizm talebi iktisadi değişkenler, kültürel farklılık ya da benzerlikler, döngüsel koşullar gibi çok çeşitli faktörler tarafından belirlenebilir. Zhang, Pu ve Zhang (2011) çalışmalarında geçmişte yapılmış incelemelerin kısa bir özetini yaparak iktisadi değişkenlerin turizm talebi üzerinde diğer değişkenlere göre daha belirgin etkileri olduğunu ve bu iktisadi değişkenlerin de en önemlilerinin gelir ve nispi fiyatlar ya da döviz kurları olduğunu tespit etmişlerdir.

Turizm ile ilgili talep araştırmalarında talebi belirleyen faktörler, en etkili modelleme ve öngörü yöntemleri konusunda bir fikir birliğine varılamamıştır (Peng vd., 2015). Temelde araştırmalarda turizm talebinin bağımlı değişken olarak gelen/giden turist sayıları ya da turizm geliri/harcamaları ile ölçülmesi ve gelir değişkeninin göstergeleri konusunda bir konsensüs sağlandığı görülmektedir. Ancak fiyat ve gelir değişkenleri ile ilgili sonuçların hem kaynak ülke hem de varış ülkesi açısından farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır (Crouch, 1995). Bunun temel nedenleri arasında kullanılan ölçülerin, incelenen kaynak ve hedef ülkelerin ve kullanılan yöntemlerin farklı olması sıralanabilir. Crouch (1994 a, b, 1995), Witt and Witt (1995), Lim (1997, 1999) ve Li, Song ve Witt (2005) turizm talebinin modellenmesi konusunda yaptıkları çalışmalarda gelir değişkeninin ölçüsü olarak genellikle gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH), gayrisafi milli hasıla (GSMH) verilerinin kullanıldığını belirlemişlerdir. Bu değişkenlere ek olarak son dönemde sanayi üretim endeksinin de (SÜE) gelir değişkenini temsilen kullanıldığı görülmektedir (Gonzalez ve Moral, 1995; Seo, Park ve Yu, 2009; Dogru, Sirakaya-Turk ve Crouch, 2017). Fiyat değişkeni için kullanılan çok sayıda ölçü arasında bir varış noktasındaki yaşam maliyetinin turistlerin geldiği ülkedeki fiyatlara oranını ifade eden nispi fiyatlar, rakip destinasyonlara göre hedef ülkedeki fiyatların oranını gösteren ikame fiyatlar, nominal ya da reel döviz kurları, reel efektif döviz kurları, ulaştırma-konaklama-gıda gibi turistlere sunulan mal ve hizmetlerin fiyatlarını kapsayan turizm fiyat endeksleri ya da bu hizmetlerin tekil olarak fiyatları, tüketici fiyat endeksleri sıralanabilir. Burada altı çizilmesi gereken konu yukarıda açıklanan çalışmaların büyük ölçüde içe yönelik turizm ile ilgili olmalarıdır.

İçe yönelik (inbound) turizm hareketlerini modellemeye çalışan araştırmaların dışa yönelik (outbound) turizm hareketleri ile ilgili çalışmalardan temel farkı; ilkinin tek bir destinasyon ülkeye yönelik olması, ikincisinin ise tek bir kaynak ülkeden çıkışları incelemesidir. Bu durum talep modellemesinde kullanılacak değişkenler açısından önemli bir farklılık yaratmaktadır (Seetaram, Forsyth ve Dwyer, 2016). Talebin temel belirleyicileri gelir ve fiyat olarak kabul edildiğinde, dışa yönelik turizm açısından kaynak ülkenin gelir düzeyi ile birlikte her bir destinasyon ülkenin turizm ürünlerine ait fiyatlarının, fiyatlar genel düzeyinin ya da pek çok çalışmada fiyatları temsilen kullanılan her bir ülkenin para birimlerinin kaynak ülke parası cinsinden değerinin, yani döviz kurlarının dikkate alınması gerekmektedir. İçe yönelik turizm hareketlerinde fiyatları ölçmek tek bir destinasyon ülke söz konusu olduğunda daha olasıdır, buna rağmen turizm hizmetlerinin fiyatlarına ilişkin

kampanya ve indirimler gibi sezonluk düzenlemeler ile dönemsel enflasyon gibi değişkenlikler nedeniyle bilgileri toplamak neredeyse imkânsızdır. Bu durum dışa yönelik turizm hareketleri açısından pek çok destinasyon ülke için hesaplamalar ve karşılaştırmalar gerektirdiğinden daha da zordur. Fiyat değişkeni bu nedenle pek çok çalışmada kaynak ve hedef ülkenin tüketici fiyat endeksleri (enflasyon oranları) dikkate alınarak ölçülmeye çalışılmaktadır. Destinasyon ülke bazlı analizlerde ülkelerin para birimleri dikkate alınsa bile, toplam talep analizlerinde hangi döviz kurunun (örneğin Avro ya da Dolar gibi) kullanılması gerektiği de ayrı bir tartışma konusudur. Bu noktada kaynak ve hedef ülke arasındaki ekonomik gelişmişlik farklılıkları, ekonomik ve politik istikrar düzeyleri fiyat karşılaştırmalarını zorlaştırmaktadır.

Genel olarak ilgili çalışmalarda turistlerin fiyatlar hakkında çoğunlukla yeterli bilgi sahibi olmadığı, fiyat karşılaştırmalarını döviz kurlarına bakarak yaptıkları, turizm hizmetlerinin fiyatlarını karşılaştırmanın en güncel ve kolay yolunun döviz kurları olduğu ileri sürülmüştür (Martin ve Witt 1988; Lee, 2012; Martins, Gan ve Ferreira-Lopes, 2017; Sharma ve Paul, 2020). Döviz kurlarını fiyat değişkeninin bir ölçüsü olarak kullanan çalışmalarda nominal, reel döviz kurları ya da reel efektif döviz kurlarının araştırmalarda tercih edilebildikleri görülmektedir. Nominal döviz kuru, para piyasalarında paranın satın alma değerini gösterirken; reel döviz kuru paranın diğer ülkelerdeki satın alma gücünü göstermektedir. Yerel para birimi değer kazandığında ülke vatandaşlarının diğer ülkelerdeki satın alma güçleri de artmaktadır. Reel döviz kuru nominal döviz kurunun enflasyondan arındırılmış hali olduğundan zaman serilerinde dönemler arasında karşılaştırma yapmaya olanak sağladığı için daha çok tercih edilmektedir. Reel efektif döviz kuru (REK) ise ülkenin fiyat düzeyinin dış ticaret yaptığı ülkelerin fiyat düzeylerine oranının ağırlıklı ortalaması alınarak hesaplanmaktadır. REK'teki artış, nominal ve reel döviz kurunun aksine ülke parasının değer kazandığını, azalış ise ülke parasının değer kaybettiğini göstermektedir. Turizm çalışmalarında açıklayıcı değişken olarak REK kullanan çalışmalar Ganchev (2014), Agiomirgianakis, Serenis ve Tsounis, (2014), Dinçer, Dincer ve Ustaoglu (2015), Irandoust (2019) ve Alleyne, Okey ve Moore (2020) olarak sıralanabilir. Turizm talebi üzerine yapılmış çalışmalarda talep ve döviz kuru arasında kararlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir (Martins vd., 2017).

Literatür İncelemesi

Turizm talebinin modellenmesi ya da etkileyen faktörlerin belirlenmesi ile ilgili çalışmaların çok büyük bir bölümü uluslararası turist varışlarını (inbound), bir başka ifadeyle belirli bir ülkeye/ülkelere yönelik turist akımlarını incelemektedir. Bu çalışmalara Turner ve Witt (2001), Greiner ve Rolfe (2004), Mervar ve Payne (2007), Untong vd. (2014), Peng vd. (2015), Álvarez-Díaz, González-Gómez ve Otero-Giráldez (2015), Gunter ve Smeral (2016), Dogru vd. (2017), Martins vd. (2017), Smeral (2017,2018), Fredman ve Wikström (2018)'ün çalışmaları örnek verilebilir. Türkiye için de uluslararası turist varışları konusunda İçöz, Var ve Kozak (1998), Akis (1998), Akar (2012), Pektaş ve Ünlüönen (2020) gibi pek çok araştırmacının çalışmaları bulunmaktadır. Crouch (1994), Lim (1999), Li, Song ve Witt (2005) ve Song ve Li (2008) içe yönelik turizm talebinin modellenmesi ile ilgili çalışmaları detaylı olarak incelemişlerdir. Bu çalışmalara göre gelir ve fiyat uluslararası seyahatler açısından temel belirleyiciler olarak nitelendirilmektedir.

Seetaram'a (2012) göre içe yönelik turist akımları konusunda çok sayıda çalışma olmasının temel nedenlerinden biri turist varışlarının (inbound) ülke ekonomisi açısından sağladığı döviz girdisi, istihdam gibi önemli etkileridir. Ancak Seetaram'ın (2012) da bahsettiği gibi yurtdışına çıkan ülke vatandaşlarının (outbound) yurtdışında yaptıkları harcamalar ekonomik açıdan bir sızıntı, özellikle de döviz çıkışı gibi görünse de seyahat öncesinde ulaştırma hizmetleri, seyahat acentacılığı hizmetleri, kişisel alışveriş gibi alanlarda yaptıkları harcamalar ülke içinde ekonomik canlanmaya da sebep olmaktadır. Dışa yönelik turizm konusunda yapılan çalışmalar, iç turizm faaliyetleri açısından da rekabeti arttıran dışa yönelik turizmin belirleyicilerinin anlaşılması, turizm işletmeleri için pazarın ihtiyaç ve beklentilerini karşılamak konusunda bilgi sağlarken; tek bir pazar ülkeyi modelleyen bu çalışmalar destinasyon ülkeler açısından da önemli bulgular sunmaktadır.

Farklı ülkeleri ya da genel olarak dünyada dışa yönelik turizm pazarını değerlendirmeye odaklanan çalışmaların sayısı içe yönelik çalışmaların sayısına kıyasla oldukça azdır. Bu çalışmaların önemli bir bölümü iktisadi değişkenlerin etkilerini incelemektedir. Bir kaynak ülkeden destinasyon ülkelere yönelik turizm talebini inceleyen çalışmalara Song, Romilly ve Liu (2000), Cortez-Jimenez, Durbarry ve Pulina (2009) ve Meurer'in (2012) çalışmaları örnek olarak verilebilir. Song vd. (2000) çalışmalarında Birleşik Krallık'ın dışa yönelik turizm talebini 12 destinasyon ülke için eşbütünleşme analizi ile incelemiş; uzun dönemde gelire karşı talebin aşırı esnek olduğunu (%1,70 ile 3,90 arasında), talebin ülkedeki fiyatlar karşısında ise inelastik olduğunu tespit etmişlerdir. Cortez-Jimenez vd. (2009) İtalya'nın dışa yönelik turizm talebini incelemiş ve doğrusal LAIDS yöntemi sonuçlarına göre fiyatların varış ülkeleri açısından ikame etkisini ortaya koymuşlardır. Meurer (2012) ise Brezilya'nın turizm talebini 4 ana destinasyon ülke için panel veri analizi

yaklaşımı ile ele almış; gelirin talep üzerinde önemli etkisi olduğunu ancak döviz kurunun turist sayısı üzerinde etkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Gelir ve fiyat değişkenleri dışında dışa yönelik turizm çalışmalarında harcama kısıtlamaları gibi devlet düzenlemelerinin etkileri (Dávila vd., 1999), gelir ve fiyat esnekliklerine ek olarak vergi uygulamalarının etkileri (Seetaram, Song ve Page, 2014), fiyat rekabet endeksinin oluşturulması ve reel döviz kuru ile tahmin performansının karşılaştırılması (Seetaram vd., 2016), bir destinasyona yönelik talebin diğer ülkelere yönelik talep ile ilişkisi (Seo, Park ve Boo, 2010), göç ve dışa yönelik turizm talebi ilişkisi (Seetaram, 2012) ve turistlerin demografik özellikleri ile ekonomik dalgalanmaların etkisi (Wong, Fong ve Law, 2016) gibi farklı değişkenlerin kullanıldığı görülmektedir. Konu ile ilgili çalışmalarda ayrıca iktisadi değişkenler kullanılmaksızın farklı bakış açılarıyla yapılan çalışmalar da bulunmaktadır, ancak bunların sayısı da oldukça sınırlıdır. Ülke dışına çıkan turistlerin duygu ve ruh hali (Dragouni vd., 2016), hizmet kalitesi algıları (Chang, 2009) ve dışa yönelik turizm talebi üzerine genel değerlendirmelerin yapıldığı (Jin ve Wang, 2016; Michael vd., 2011; Zeng ve Go, 2013) çalışmalar bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Türkiye’yi kaynak ülke olarak yapılan çalışmalar arasında Halıcıoğlu’nun (2010) çalışması ilktir ve sonraki az sayıda çalışmaya da ilham kaynağı olmuştur. Halıcıoğlu (2010), eşbütünleşme sınır testleri kullanarak yaptığı çalışmada gelir ve nispi fiyat değişkenlerinin Türkiye’den yurtdışına çıkan turistler üzerinde kısa ve uzun dönem etkilerini incelemiştir. Araştırma bulgularına göre gelir ve nispi fiyatlardan dışa yönelik turist akımlarına doğru bir nedensellik ilişkisi bulunmuş, gelirin talebi belirleyen en önemli değişken olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca uzun dönemde gelir esnekliğinin yüksek ($e_g = 1,42$), fiyat esnekliğinin ise düşük ($e_f = -0,18$) olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İnançlı, Ekici ve Babacan’ın (2012) çalışması içe ve dışa yönelik turizm talebinin uzun dönemde gelire karşı esnekliğini karşılaştırmış ve eşbütünleşme analizi ile elde edilen bulgulara göre gelen turist sayısı ile kişi başına gelir, giden turist sayısı ile reel kur arasında aynı yönlü ilişki tespit edilmiştir. Özcan ve Uçak’ın (2016) yürüttüğü çalışmada vektör otoregresif yaklaşım ile Türk vatandaşlarının dışa yönelik turizm talebinin gelir ve döviz kurlarından etkilendiği ortaya konulmuştur. Doğru ve Sirakaya-Türk (2018) ise dinamik panel veri analizi yaklaşımı ile yürüttükleri çalışmalarında en çok tercih edilen 12 destinasyon ülkeye yönelik gelir, nispi fiyatlar ve ağızdan ağıza pazarlama etkisini inceleyerek, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğunu ortaya koymuşlardır. Çalışmanın bulgularına göre Türkiye’den dışa yönelik turizm talebi gelire karşı inelastik, fiyatlara karşı ise esnekler.

Türkiye özelinde iktisadi değişkenler dışında yapılan çalışmalarda inceleme alanları; paket tur hizmetlerine ilişkin memnuniyet düzeyleri (Ceylan ve Güven, 2017; Güven, 2018), koronavirüs pandemisinin seyahat davranışına etkileri (Jafari vd., 2020), dışa yönelik turizm talebinin genel değerlendirmesi ve turist profili araştırmaları (Kervankıran ve İlban, 2019; Kervankıran ve Bağmancı, 2020; Erol, 2020) ve son olarak yurtdışında yiyecek tüketim alışkanlıkları (Eren, 2020) olarak ortaya çıkmaktadır.

Veri ve Araştırma Modeli

Araştırmada yurt dışına çıkan Türk vatandaşı sayısı dışa yönelik turizm talebini, reel efektif döviz kuru fiyat ve reel gayri safi yurtiçi hasıla gelir değişkenini temsilen kullanılmıştır. Veriler, Türkiye İstatistik Kurumu veri tabanından ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi’nden (TCMB, EVDS) elde edilmiştir. İkincil veriler kullanıldığından etik kurul raporuna ihtiyaç bulunmamaktadır. 2004Q1-2022Q3 arası çeyreklik dönemi dikkate alan veriler mevsimsel etkilerden arındırılarak analizlerde kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkiler Eşitlik 1’de verildiği gibi modellenmektedir.

$$LNTUR_t = \beta_0 + \beta_1 LNGDP_t + \beta_2 LNREER_t + u_t \quad (1)$$

Eşitlik 1’de yer alan $LNTUR$, dış turizm talebi; $LNGDP$, reel gayri safi yurt içi hasıla ve $LNREER$, reel döviz kuru endeks değişkenlerinin doğal logaritmik dönüşümlerini temsil etmektedir. Değişkenlerde alt gösterge olarak yer alan “ t ” zaman boyutunu ifade etmektedir. β_0 sabit terim katsayısı, β_1 ve β_2 sırasıyla $LNGDP$ ve $LNREER$ ’de meydana gelen %1’lik değişimin $LNTUR$ üzerinde meydana getireceği etkiyi gösteren katsayılardır. Her iki katsayının beklenen işareti pozitifdir. Son olarak, u_t ise modelin hata terimidir.

Yöntem ve Bulgular

Türkiye’de döviz kuru ve gelirin dışa yönelik turizm talebi üzerindeki etkilerinin incelenmesi amacıyla bu çalışmada zaman serisi analizi yöntemleri kullanılmıştır. Her zaman serisi analizinde olduğu gibi ilk aşamada değişkenlerin durağanlık seviyeleri belirlenmektedir. Durağanlık seviyesinin belirlenmesinden sonra, döviz kuru ve gelirin dış turizm talebi üzerinde anlamlı uzun dönem etkisini varlığı ise eşbütünleşme testleriyle sınımlanmaktadır. Anlamlı eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesi durumunda ise uzun dönem katsayıları tahmin

edilmektedir. Son olarak hata düzeltme modeli tahmin edilerek kısa dönem katsayılarının da tahmini yapılabilmektedir. Her bir adımda kullanılacak olan yöntemler, değişkenlerin zaman serisi özelliklerine göre değişebilmektedir.

İktisadi değişkenlere ilişkin pek çok ülkenin zaman serilerinde olduğu gibi Türkiye'nin zaman serisi değişkenleri de yapısal kırılmalar göstermektedir. Yapısal kırılmalı değişkenlerle analizler yapılırken geleneksel zaman serisi yöntemlerinin kullanılması sonucunda sapmalı bulgular elde edilebilir. Örneğin, Perron (1989) çalışmasında yapısal kırılmaların değişkenlerin durağanlık seviyelerinde nasıl etki ettiğini ortaya koymaktadır. Bu durumu dikkate alarak, Zivot ve Andrews (1992), Gregory ve Hansen (1996), Lumsdaine ve Papell (1997), Kapetanios (2005), Hatemi-J (2008), Carrion-i-Silvestre vd. (2009), Maki (2012) gibi araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök ve eşbütünleşme yöntemleri literatüre kazandırılmıştır. Tüm bu testlerde yapısal kırılmaların sayısı ve yerinin belirlenmesi önem arz etmektedir. Genellikle yapısal kırılmanın sayısının ve yerinin belirlenmesinin zor olmasından dolayı zaman serisi literatüründe Fourier fonksiyonlarına dayalı testler geliştirilmiştir. Fourier fonksiyonunu öneren ilk yöntem Becker vd.'nin (2006) çalışmasıdır. Becker vd.'nin (2006) önerisini dikkate alan birçok yöntem geliştirilmiştir. Bu yöntemlerde Fourier fonksiyonlarında yer alan trigonometrik terimlerin kullanılmasının temel amacı ve avantajı, Yılancı'nın (2009) da belirttiği üzere yapısal kırılmaların yerlerinin, sayılarının ve biçimlerinin önceden belirlenmesine gerek olmamasıdır. Bu bağlamda araştırmada değişkenlerin durağan seviyeleri ilk olarak Enders ve Lee (2012) tarafından geliştirilen Fourier Genelleştirilmiş Dickey-Fuller (FADF) birim kök testi kullanılarak araştırılmıştır. Bu test, geleneksel birim kök testlerinden olan ADF birim kök testine dayanmaktadır ve ADF birim kök test eşitliği Fourier fonksiyonu ile genişletilmektedir. Fourier fonksiyonu,

$a(t) = a_0 + \sum_{k=1}^n a_k \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^n \beta_k \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right)$; $n \leq T/2$ şeklindedir. Burada yer alan k değeri uygun frekans sayısını göstermektedir. t , trend terimini ve T ise gözlem sayısını göstermektedir. Enders ve Lee'nin (2012) FADF birim kök testinde Fourier fonksiyonu Eşitlik 2'de görüldüğü üzere ADF test eşitliğine eklenmektedir:

$$\Delta y_t = c_0 + c_1 t + c_2 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + c_3 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + c_4 y_{t-1} + \sum_{i=1}^p c_i \Delta y_{t-i} + e_t \quad (2)$$

Eşitlik 2'deki “ k (uygun frekans sayısı)” değeri $1 \leq k \leq 5$ aralığında belirlenmeye çalışılmaktadır. İlgili test eşitliğine ait kalıntı kareleri toplamının en düşük olduğu k değeri, uygun k olarak belirlenmektedir. Bu aşamadan sonra $H_0: c_2=c_3=0$ şeklindeki trigonometrik terimlerin anlamlılık hipotezi test edilmektedir. Eğer bu hipotez reddedilirse, hesaplanan FADF test istatistik değeri ile $H_0: c_4=0$ şeklindeki değişkenin durağan olduğunu gösteren hipotez test edilmektedir. FADF istatistik değeri kritik değerlerden büyük ise bu hipotez reddedilmekte ve serinin durağan olduğu anlamına gelmektedir. Ters durumunda ise geleneksel ADF birim kök testine ait bulgulara güvenilmektedir (Enders ve Lee, 2012: 197). Tablo 2'de değişkenlere ait Fourier ADF birim kök test bulguları yer almaktadır.

Tablo 2. Fourier ADF birim kök testi

Sabitli Model					
Değişken	k	Wald F*	p	FADF Test İstatistiği	Kritik Değer*
LNTUR	5	2.280	0	-3.239	-2.93
LNGDP	2	2.327	1	-0.673	-3.27
LNREER	1	1.948	9	1.747	-3.81
Sabitli ve Trendli Model					
Değişken	k	Wald F*	p	FADF Test İstatistiği	Kritik Değer**
LNTUR	5	2.203	0	-3.191	-3.56
LNGDP	2	4.231	1	-2.971	-4.05
LNREER	1	4.413	11	-2.570	-4.35

* Kritik değerler Enders ve Lee'de (2012:197) yer alan Tablo 1a ve Tablo 1b'den alınmıştır. F sınaması için %5 anlamlılıkta kritik değerleri sırasıyla sabitli ve sabitli-trendli model için: 7.58 ve 9.18 şeklindedir.

p: uygun gecikme sayısı, k: uygun frekans sayısını ifade etmektedir.

Kaynak: Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2'de yer alan hesaplanan F istatistik değerinin Enders ve Lee'de (2012: 197) yer alan kritik değerlerden küçük olduğu görülmektedir. Bu bulgu değişkenlerde trigonometrik terimlerin anlamsız olduğunu göstermekte, bu da ADF birim kök testine ait bulguları değişkenlerin durağanlık seviyesinde kullanılabileceği

anlamına gelmektedir. Tablo 3’te ADF birim kök testi bulguları incelendiğinde değişkenlerin tamamının birinci farklarında durağan oldukları, bir başka ifadeyle I(1) oldukları sonucuna varılmıştır.

Tablo 3. ADF birim kök test sonuçları

Sabitli Model			
Değişken	Test İstatistiği	Olasılık Değeri	p
LNTUR	-2.403	0.1446	7
LNGDP	-0.412	0.9008	1
LNREER	1.567	0.9993	5
ΔLNTUR	-3.584*	0.0087	7
ΔLNGDP	-11.407*	0.0001	0
ΔLNREER	-10.832*	0.0001	0
Sabitli ve Trendli Model			
Değişken	Test İstatistiği	Olasılık Değeri	p
LNTUR	-2.966	0.1486	0
LNGDP	-2.853	0.1837	3
LNREER	0.395	0.9987	11
ΔLNTUR	-8.322*	0.0000	0
ΔLNGDP	-11.328*	0.0000	0
ΔLNREER	-11.128*	0.0000	0

*%5 anlamlılık seviyesinde durağanlığı göstermektedir.

Δ: Fark işlemcisi

Kaynak: Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Değişkenlerin tamamının aynı seviyede durağan olması, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olabileceğine dair bir işarettir. Ayrıca seviye değerlerinde durağan olmayan serilerle yapılacak En Küçük Kareler yöntemiyle katsayıların tahmini sahte regresyon sorununu ortaya çıkarmaktadır. Aynı seviyede durağan olan değişkenler arasında anlamlı uzun dönem ilişkisini tespit etmek amacıyla Engle ve Granger (1987) tarafından geliştirilen eşbütünleşme testi kullanılabilir, ancak bu test değişkenler arasındaki ilişkilerde etkili olabilecek yapısal kırılmaları dikkate almamaktadır. Gregory and Hansen (1996), Hatemi-J (2008) ve Maki (2012) gibi araştırmacılar yapısal kırılmaları dikkate alan eşbütünleşme testleri geliştirmişlerdir. Yılancı (2019) ise geliştirmiş olduğu Fourier Engle-Granger (FEG) eşbütünleşme testinde Fourier fonksiyonları ile yapısal kırılmaları dikkate alan bir sistem geliştirmiştir. Değişkenlerin kendi zaman seri özelliklerinde trigonometrik terimler anlamlı olmasa da değişkenler arası ilişkilerde bu terimlerin etkisi olabilmektedir. Yukarıda belirtilen yapısal kırılma testlerinde olduğu gibi Yılancı (2019) tarafından geliştirilen FEG eşbütünleşme testinin temeli de Engle ve Granger (1987) tarafından geliştirilen eşbütünleşme testine dayanmaktadır. Eşitlik 3’te FEG eşbütünleşme testine ait eşitlik yer almaktadır.

$$LNTUR_t = \varphi_0 + \varphi_1 t + \varphi_2 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varphi_3 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varphi_4 LNGDP_t + \varphi_5 LNREER_t + \varepsilon_t \quad (3)^1$$

FEG eşbütünleşme testinde ilk olarak uygun frekans “k” değerinin belirlenmesi gerekmektedir. Buradaki k değeri tıpkı Enders ve Lee’de (2012) olduğu gibi $1 \leq k \leq 5$ arasındaki frekanslarla Eşitlik 3 kullanılarak tahmin edilmekte ve bu tahminler arasında en küçük kalıntı kareler toplamına sahip k değerli eşitlik test eşitliği olarak kabul edilmektedir. Bu aşamadan sonra, ilgili eşitliğin artık terimleri ($\hat{\varepsilon}_t$) elde edilerek, bu artık terime yine Engle ve Granger (1987) eşbütünleşme testindeki gibi ADF birim kök testi uygulanmaktadır. ADF birim kök testinden elde edilen test istatistik değeri FEG eşbütünleşme test istatistik değeri olarak kabul edilmektedir. Bu değer Yılancı’nın (2019: 8) çalışmasında yer alan kritik değerlerle karşılaştırılmaktadır. Tablo 4’te verilen FEG eşbütünleşme test bulgularına bakıldığında, sabitli ve trendli model için hesaplanan FEG test istatistik değerinin kritik değerlerden mutlak olarak küçük olduğu görülmektedir. Bu model dikkate alındığında, anlamlı bir eşbütünleşme ilişkisi yok gibi gözükse de sabitli modele ait hesaplanan FEG test istatistik değeri, %10 anlamlılıktaki tablo kritik değerinden büyüktür. Bu bulguya dayanarak LGDP ve LREER’in uzun dönemde LNTUR üzerinde etkisinin anlamlı olduğunu söylemek mümkündür.

¹ φ ’lar katsayıları temsil etmektedir.

Tablo 4. FEG eşbütünleşme test sonuçları

Model	Test İstatistiği	k	Min KKT	%5	%10 Kritik Değer
				Kritik Değer	
Sabitli	-3.997*	4	10.417	-4.122	-3.767
Sabitli ve Trendli	-4.040	4	10.391	-4.622	-4.271

%10 anlamlılık seviyesinde eşbütünleşme ilişkisini göstermektedir. Kritik değerler Yıılancı(2019) çalışmasından alınmıştır.

Kaynak: Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Anlamli eşbütünleşme ilişkisinin tespitinden sonra uzun dönem katsayıların tahmininin ve hata düzeltme mekanizmasının işlerliğinin ortaya konulması önem arz etmektedir. Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olması durumunda kullanılan Tamamen Değiştirilmiş En Küçük Kareler (FMOLS), Kanonik Eşbütünleşme Regresyonu (CCR) ve Dinamik En Küçük Kareler (DOLS)² tahmincileri ile uzun dönem katsayıları tahmin edilmektedir. Uzun dönem katsayıları tahmin edilirken trigonometrik terimler, bir başka ifadeyle Fourier fonksiyon bileşenleri eşitliklere deterministik terim olarak eklenmiştir. Tablo 5'te FMOLS, CCR ve DOLS tahmininden elde edilen uzun dönem katsayıları verilmiştir. Yapılan tahminler sonucunda üç tahminciden elde edilen katsayıların birbirlerine yakın ve istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Ayrıca uzun dönemde trigonometrik terimlerin de istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Katsayılara bakıldığında LNGDP (gelirde) ve LNREER'de (TL'nin değerinde) meydana gelen %1'lik artışlar sırası ile LNTUR'u üç tahmincinin ortalaması olan %1,98 ve %2,09 oranında arttırmaktadır, dolayısıyla uzun dönemde LNREER'in etkisinin LNGDP'den daha yüksek olduğu, ayrıca uzun dönemde talebin hem gelir hem de fiyatlar karşısında esnek olduğu söylenebilir.

Tablo 5. FEG eşbütünleşme katsayılarının tahmini

Değişken	Tahminci		
	FMOLS	CCR	DOLS
LGDP	1.96* (0.0001)	1.96* (0.0000)	2.04* (0.0003)
LREER	2.05* (0.0001)	2.05* (0.0001)	2.19* (0.0004)
Sabit Terim	-33.79* (0.0028)	-33.82* (0.0026)	-36.07* (0.0063)
COS	0.22* (0.0201)	0.23* (0.0201)	0.23* (0.0329)
SIN	0.17** (0.0850)	0.17** (0.0843)	0.17** (0.0859)

*,**sırasıyla %5 ve %10 seviyelerinde anlamlılığı göstermektedir.

() içindeki değerler olasılık değeridir.

Kaynak: Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Uzun dönem katsayılarının tahmininden sonra, hata düzeltme mekanizmasının işlerliğini tespit edebilmek için İnal vd.'nin (2023) çalışmasında olduğu gibi FMOLS tahminini kullanarak artık terimler elde edilmiş ve hata düzeltme modeli tahmin edilmiştir. Bu sayede hata mekanizmasının işlerliği tespit edilmekte ve kısa dönem katsayıları elde edilmektedir. Tablo 6'da hata düzeltme modeline ilişkin sonuçlar sunulmuştur.

Tablo 6. Hata düzeltme modeli ve kısa dönem katsayıları

Değişken	Katsayı	Olasılık
Δ LNGDP	-0,75	0,5675
Δ LNREER*	1,22	0,0147
COS	0,20	0,1563
SIN	0,12	0,3971
Sabit Terim	0,02	0,4549
HDT(-1)*	-0,32	0,0008

*%5 seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.

HDT: Hata Düzeltme Terimi

Kaynak: Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

² Detaylı bilgiler için bakınız: Phillips ve Hansen (1990), Park (1992), Stock and Watson (1993).

Hata düzeltme modelinin işlerliği hata düzeltme teriminin (HDT(-1)) aldığı değer ve istatistiki olarak anlamlılığı ile sınırlanmaktadır. HDT(-1)'in katsayısının -1 ile 0 arasında ve istatistiki olarak anlamlı olması kısa dönemde dengede meydana gelen sapmaların, uzun dönemde tekrar dengeye geldiğini göstermektedir. Araştırma bulguları bu katsayının istenilen değerler arasında ve istatistiki olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Bunun anlamı kısa dönemde meydana gelen sapmaların $1/0,32= 3,125$ çeyrek sonra (yaklaşık 9 ay sonra) dengeye geldiğidir. Kısa dönem katsayılarına bakıldığında LNGDP'nin kısa dönem etkisinin anlamsız olduğu, LNREER'in kısa dönemde de LNTUR'u artırıcı etkisi olduğu görülmektedir. Kısa dönemde LNREER'de yani TL'nin değerinde meydana gelen %1'lik artış LNTUR'u %1,22 oranında artırmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Dışa yönelik turizm konusundaki çalışmalar, içe yönelik turizmin milli gelir, ödemeler dengesi, istihdam gibi makroekonomik değişkenler üzerinde yarattığı ekonomik faydalardan yoksun olduğu için turizm literatüründe genellikle göz ardı edilmektedir. Buna karşın, ülke vatandaşlarının başka ülkelere yaptıkları seyahatlerin yerel ekonomiye, özellikle de seyahat acentaları, havayolları, yerel ulaştırma işletmeleri, seyahat acentaları gibi turizm işletmelerine gelir ve iş hacmi açısından önemli faydaları bulunmaktadır. Dışa yönelik turizm hareketleri bazı araştırmacıların da iddia ettiği gibi iç turizme ikame olabilmektedir. Bu alanda yapılacak çalışmalar, pazarın özellikleri, harcama alışkanlıkları, gelir ve fiyat esneklikleri konusunda yerel turizm işletmelerine bilgi sağlayarak rekabet avantajı sunabilir. Ayrıca ülke vatandaşlarının yurtdışına gidebilme olanakları hem refah artışının hem de sosyal ve kültürel gelişimin destekçisi olarak değerlendirilebilir.

İçe yönelik turist akımlarının incelenmesi yanında, dışa yönelik turizm talebinin de incelenmesi sayesinde turizmin ülke ekonomisine net katkısının anlaşılması ihracat-ithalat ilişkisinde olduğu gibi son derece önemlidir. Ülkeler arası iş birliğinin göstergesi olan ithalat-ihracat ilişkisi benzer şekilde içe ve dışa yönelik turizm ilişkisi için de geçerlidir. Dışa yönelik turizm, ülke vatandaşlarının tercih ettiği destinasyon ülkeler ile çeşitli iş birliği olanaklarının geliştirilmesi konusunda belirgin bir katkı sağlama potansiyeline sahiptir.

Bu araştırma kapsamında ele alınan Türkiye özelinde dışa yönelik turizmin uzun yıllardır artış eğiliminde olduğu, koronavirüs pandemisi koşullarının hafiflemeye başladığı 2021 ve 2022 yılları içinde pandemi öncesi turist sayılarına yaklaşıldığı görülmektedir. Türkiye, özellikle komşu ülkeler açısından dikkatle izlenmesi gereken, hızla büyüyen bir pazardır.

Araştırma bulgularına bakıldığında Türkiye'den dışa yönelik turizm talebi kısa dönemde fiyat, uzun dönemde ise hem fiyat hem de gelir değişkeninden önemli ölçüde etkilenmektedir. Esneklik değerlerinin 1'den büyük olması turizmin hala lüks mal olarak değerlendirildiğini, talebin gelire ve fiyata karşı aşırı duyarlı olduğunu göstermektedir. Talep teorisi ve literatürde yer alan çalışmaların sonuçları uzun dönemde hem gelir hem de fiyatın, kısa dönemde ise gelirin daha durağan olması nedeniyle sadece fiyatların belirleyici olması beklenen bir sonuçtur. Araştırma bulguları Halıcıoğlu'nun (2010) ve Dogru ve Sirakaya-Türk'ün (2018) sonuçlarından farklılaşmaktadır. Halıcıoğlu (2010) gelirin uzun dönemde fiyattan daha önemli bir belirleyici olduğunu, turizmin bir lüks mal olarak değerlendirildiğini ve fiyat esnekliğinin ise 1'den küçük olduğunu belirtmiştir. Dogru ve Sirakaya Türk'e (2018) göre ise turizm talebi gelir karşısında inelastik (1'den küçük), fiyat karşısında ise esnek (1'den büyük) olduğunu ifade etmişlerdir. Kullanılan değişkenler, yöntem ve inceleme döneminin farklılıklarından kaynaklanabilecek bu bulgular gelirin ve fiyatın Türk vatandaşlarının dışa yönelik turizm talebini etkilediği sonucunda birleşmektedir.

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde harcanabilir gelirin azlığı ve satın alma gücünün nispeten düşük olması nedeniyle gelir esnekliğinin uzun dönemde yüksek olması beklenebilir. Hane halklarının geliri kısa dönemde büyük oranlarda değişmediğinden, gelirin kısa dönemde etkili olması teorik olarak beklenmemektedir. Gelir ile birlikte fiyat esnekliğinin yüksek olması da araştırmada değişken olarak kullanılan reel efektif döviz kuru ile açıklanabilir. Özellikle son beş yılda Türk Lirasının değer kaybı hızla artmış, ülkede enflasyonist baskı nedeniyle fiyatlar da aynı hızda artmıştır; bu da zaten dünya sıralamasında orta gelir grubunda olan ülke vatandaşlarının yabancı ülkelere satın alma gücünü azaltarak harcama kapasitesini ve seyahat harcamalarının bütçe içindeki payını sınırlandırmaktadır. Ancak bütün bu olumsuzluklara rağmen, dışa giden turist sayısının artış eğilimini sürdürmesi destinasyon tercihleri üzerinden yorumlanabilir. Türk vatandaşlarının tercih ettikleri destinasyon ülkelerin genellikle daha düşük fiyatlar sunan, ayrıca seyahat maliyetlerinin de düşük olduğu Bulgaristan, Yunanistan, Gürcistan, Azerbaycan gibi komşu ülkeler olması turist sayısındaki artış eğiliminin devamlılığını sağlamaktadır.

Turizm talebini belirlemek üzere tasarlanan bazı çalışmalar sayesinde uzaklık, ulaşım maliyetleri ve turist gönderen ülkenin bir turizm ülkesi olması gibi değişkenlerin seyahat yeri seçimi üzerinde etkili olduğu

bilinmektedir. Türkiye dünyanın en çok turist çeken ülkelerinden biridir ve aynı zamanda farklı beklenti ve ihtiyaçlara uygun turistik ürünler sunabilecek kaynaklara sahiptir. Dolayısıyla ülke içinde yapılacak seyahatler dışa yönelik turizmin hareketlerinin ikamesi durumundadır. Gelir ve fiyat esnekliğinin uzun dönemde yüksek olmasının, kısa dönemde de fiyatın belirleyici olmasının altında yatan nedenlerden biri de bu ikame olanakları olarak değerlendirilebilir.

Yukarıda açıklanan sebep-sonuç ilişkileri bağlamında, Türkiye'nin dışa yönelik turizm talebi konusunda planlamacılar ve karar vericilerin talebi sınırlandırmak ya da desteklemek konusunda üretecekleri politikalar son derece önemlidir. İç turizmin desteklenmesi, sosyal turizm politikaları gibi araçlar ile Türk vatandaşlarının iç turizm hareketlerine yönlendirilmesi mümkündür. Ayrıca geçmişte olduğu gibi yüksek çıkış vergileri ile yurtdışına seyahatlerin kısıtlanması da bir yaklaşım olabilir. Ancak küreselleşen, dijitalleşen ve hızla değişen dünyada bu tür kısıtlamaların gerilimi arttıracığı da unutulmamalıdır. Turist giriş-çıkışlarının yoğun olarak karşılıklı yapıldığı ülkelerle hem turizm hem de dış ticaret alanında yapılacak iş birlikleri gelir, istihdam, büyüme gibi alanlarda olumlu ekonomik katkılar yaratabilir.

Ülke sınırları içinde faaliyet gösteren turizm işletmeleri açısından önceki bölümlerde açıklandığı gibi bir pazar potansiyeli bulunmaktadır. Seyahat işletmeleri, ulaştırma işletmeleri gibi işletmeler vatandaşların fiyat ve gelir konusundaki hassasiyetlerine uygun ürünler geliştirdiği sürece, dışa yönelik turizm hareketliliğinden fayda sağlayabilirler. Konaklama işletmeleri gibi yerelde hizmet veren işletmeler için de fiyat politikalarını uygun hale getirmek konusunda fiyat esneklikleri, satın alma gücünü anlamak açısından gelir esneklikleri önemli verilerdir. Destinasyon ülkelerdeki turizm işletmeleri de Türkiye pazarının gelir ve fiyat duyarlılığını dikkate alarak ürün geliştirebilir, Türkiye'de sunulan iç turizm olanaklarına ikame olarak ek hizmetler ve faydalar sunarak fiyat politikalarını gözden geçirebilirler.

Bu çalışmada turizm talebinin belirleyicileri olarak fiyat ve gelir faktörleri incelenmiş, diğer değişkenlerin etkisi sabit (ceteris paribus) varsayılmıştır ve elde edilen bulgular incelenen dönem ile sınırlıdır. Gelecek çalışmalarda Türk vatandaşları için en önemli destinasyonlar olan komşu ülkelere ilişkin detaylı analizler yapılabilir. Ayrıca turistik mal ve hizmet fiyatları, ikame olanakları gibi turizm talebinin diğer belirleyicilerini de dikkate alan geniş kapsamlı analizler yapılması mümkündür. Son olarak zamanla değişen ilişkiler göz önüne alınarak, dönemsel olarak fiyat ve gelirin turizm esnekliği üzerindeki etkisinin nasıl değiştiğini ortaya koyacak çalışmalar, bu konudaki literatüre önemli katkılar sunacaktır.

Kaynakça

- Agiomirgianakis, G., Serenis, D. and Tsounis, N. (2014). Exchange rate volatility and tourist flows into Turkey. *Journal of Economic Integration*, 29 (4), 700-725.
- Akar, C. (2012). Modeling Turkish tourism demand and the exchange rate: The bivariate GARCH approach. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Science*, (50), <https://ssrn.com/abstract=2914133>.
- Akis, S. (1998). A compact econometric model of tourism demand for Turkey. *Tourism Management*, 19, 99-102.
- Alleyne, L.D., Okey, O.O. and Moore, W. (2020). The volatility of tourism demand and real effective exchange rates: A disaggregated analysis. *Tourism Review*, 76 (2), 489-502.
- Álvarez-Díaz, M., González-Gómez, M. ve Otero-Giráldez, M. S. (2015). Research note: Estimating price and income demand elasticities for Spain separately by the major source markets. *Tourism Economics*, 21(5), 1103-1110.
- Becker, R., Enders, W. and Lee, J. (2006). A stationarity test in the presence of an unknown number of smooth breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 27, 381-409. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9892.2006.00478.x>
- Carrion-i-Silvestre, J. L., Kim, D. and Perron, P. (2009). GLS-based unit root tests with multiple structural breaks under both the null and the alternative hypotheses. *Econometric Theory*, 25(6), 1754-1792. <https://doi.org/10.1017/S0266466609990326>
- Ceylan, U. ve Güven, Ö. Z. (2017). Yerli turistlerin satın aldıkları yurtdışı (outgoing) paket turları değerlendirmeleri üzerine bir araştırma. *Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 515-532.

- Chang, J. C. (2009). Taiwanese tourists' perceptions of service quality on outbound guided package tours: A qualitative examination of the SERVQUAL dimensions. *Journal of Vacation Marketing, 15*(2), 165-178.
- Cortés-Jiménez, I., Durbarry, R. and Pulina, M. (2009). Estimation of outbound Italian tourism demand: A monthly dynamic EC-LAIDS model. *Tourism Economics, 15*(3), 547-565.
- Çeken, H. ve Ateşoğlu, L. (2008). Küreselleşme sürecinde turizm endüstrisinin Avrupa Birliği ve Türkiye ekonomisindeki yeri ve önemi. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi, (1)*, 136-151.
- Çımat, A. ve Bahar, O. (2003). Turizm sektörünün Türkiye ekonomisi içindeki yeri ve önemi üzerine bir değerlendirme. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi, (6)*, 1-18.
- Crouch, G. I. (1994 a). The study of international tourism demand: A review of findings. *Journal of Travel Research, 33*(1), 12-23.
- Crouch, G. I. (1994 b). The study of international tourism demand: A survey of practice. *Journal of Travel Research, 32*(4), 41-55. <http://dx.doi.org/10.1177/004728759403200408>.
- Crouch, G.I. (1995), A meta-analysis of tourism demand, *Annals of Tourism Research, 22* (1), 103-118.
- Dávila, V. R., Asgary, N., de los Santos, G. and Vincent, V. (1999). The effects of governmental restrictions on outbound tourist expenditures. *Journal of Travel Research, 37*(3), 285-290.
- Dincer, M.Z., Dincer, F.I. and Ustaoglu, M. (2015). Real effective exchange rate volatilities impact on the tourism sector in Turkey: An empirical analysis of 2003-2014. *Procedia Economics and Finance, 23*, 1000-1008.
- Dogru, T. and Sirakaya-Turk, E. (2018). Modeling Turkish outbound tourism demand using a dynamic panel data approach. *Tourism and Hospitality Research, 18*(4), 411-414.
- Dogru, T., Sirakaya-Turk, E. ve Crouch, G. I. (2017). Remodeling international tourism demand: Old theory and new evidence. *Tourism Management, 60*, 47-55.
- Dragouni, M., Filis, G., Gavriilidis, K. and Santamaria, D. (2016). Sentiment, mood and outbound tourism demand. *Annals of Tourism Research, 60*, 80-96.
- Enders, W. and Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey–Fuller type unit root tests. *Economics Letters, 117*(1), 196–199. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.04.081>
- Engle, R. F. and Granger, C. W. J. (1987). Co-Integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica, 55*(2), 251. <https://doi.org/10.2307/1913236>
- Eren, R. (2020). Yurtdışına seyahat eden Türk turistlerin yiyecek tüketiminin incelenmesi (Factors influencing Turkish tourists' food consumption). *Journal of Tourism & Gastronomy Studies, 8*(4), 3378-3395.
- Erol, G. (2020). Türk turistlerin profili: Yurtdışını ziyaret eden Türk vatandaşlara yönelik bir araştırma. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 4*(2), 837-855.
- Fredman, P. and Wikström, D. (2018). Income elasticity of demand for tourism at Fulufjället National Park. *Tourism Economics, 24*(1), 51-63.
- Ganchev, G.T. (2014). Tourism industry: role of the real effective exchange rate. *Tourism and Management Studies, 10*, 174-179.
- Gonzalez, P. and Moral, P. (1995). An analysis of the international tourism demand in Spain. *International Journal of Forecasting, 11*(2), 233-251.
- Greiner, R. and Rolfe, J. (2004). Estimating consumer surplus and elasticity of demand of tourist visitation to a region in North Queensland using contingent valuation. *Tourism Economics, 10*(3), 317-328.
- Gregory, A. W. and Hansen, B. E. (1996). Residual-based tests for cointegration in models with regime shifts. *Journal of Econometrics, 70*(1), 99–126. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(99\)41685-7](https://doi.org/10.1016/0304-4076(99)41685-7)
- Gunter, U. and Smeral, E. (2016). The decline of tourism income elasticities in a global context. *Tourism Economics, 22*(3), 466-483.

- Güven, Ö. (2018). Paket tur kapsamında sunulan hizmetlerin kalitesinin davranışsal niyet üzerine etkileri: Yurt dışı paket tur satın alan yerli turistler üzerinde bir araştırma. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 657-674.
- Halicioğlu, F. (2010). An econometric analysis of the aggregate outbound tourism demand of Turkey. *Tourism Economics*, 16(1), 83-97.
- Hatemi-J, A. (2008). Tests for cointegration with two unknown regime shifts with an application to financial market integration. *Empirical Economics*, 35(3), 497–505. <https://doi.org/10.1007/s00181-007-0175-9>
- Icoz, O., Var, T. and Kozak, M. (1998). Tourism demand in Turkey. *Annals of Tourism Research*, 25(1), 236-240.
- Irandoost, M. (2019). On the relation between exchange rates and tourism demand: a nonlinear and asymmetric analysis. *Journal of Economic Asymmetries*, 20 May, e00123.
- İnal, V., Canbay, Ş. and Kırca, M. (2023). Determinants of food prices in Türkiye: Fourier Engle-Granger cointegration test. *Journal of Economic Policy Researches*, 10(1), 133-156. <https://doi.org/10.26650/JEPR1132061>
- İnançlı, S., Ekici, M. S. ve Babacan, A. (2012). Gelen yabancı turist ve yurtdışına çıkan yerli turistler ile kişi başına gelir arasındaki uzun dönem ilişkisinin belirlenmesi 1980-2011 dönemi: Türkiye örneği. *Sakarya İktisat Dergisi*, 1(3), 1-19.
- Jin, X. and Wang, Y. (2016). Chinese outbound tourism research: A review. *Journal of Travel Research*, 55(4), 440-453.
- Jafari, K., Saydam, M. B., Erkanlı, E. and Olorunsola, V. O. (2020). The impacts of the COVID-19 pandemic on the consumer behavior of Turkish tourists. *Revista Turismo Estudos e Práticas-RTEP/UERN*, (5), 1-17.
- Kapetanios, G. (2005). Unit-root testing against the alternative hypothesis of up to m structural breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 26(1), 123–133. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9892.2005.00393.x>
- Kervankıran, İ. ve Bağmancı, M. (2020). Turizm hareketliliğine karşı istikametten bakmak Türkiye’den yurtdışına olan seyahatlerin görünümü. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(3), 686-712.
- Kervankıran, İ. ve İlban, K. (2019). Türkiye’den turizm amacıyla yurtdışına giden kadınların seyahat motivasyonları, 20. Ulusal Turizm Kongresi, 16-19 Ekim 2019, Eskişehir.
- Lee, J.-W. (2012). The impact of foreign exchange rates on international travel: the case of South Korea. *Journal of Distribution Science*, 10 (9), 5-11.
- Li, G., Song, H. and Witt, S.F. (2005). Recent developments in econometric modelling and forecasting. *Journal of Travel Research*, 44 (1), 82–99.
- Lim, C. (1997). Review of international tourism demand models. *Annals of Tourism Research*, 24(4), 835-849.
- Lim, C. (1999). A meta-analytic review of international tourism demand. *Journal of Travel Research*, 37 (3), 273–284.
- Lumsdaine, R. L. and Papell, D. H. (1997). Multiple trend breaks and the unit-root hypothesis. *The Review of Economics and Statistics*, 79(2), 212–218.
- Maki, D. (2012). Tests for cointegration allowing for an unknown number of breaks. *Economic Modelling*, 29(5), 2011–2015. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.04.022>
- Martin, C.A. and Witt, S.F. (1988). Substitute prices in models of tourism demand. *Annals of Tourism Research*, 15 (2), 255-268.
- Martins, L. F., Gan, Y. and Ferreira-Lopes, A. (2017). An empirical analysis of the influence of macroeconomic determinants on World tourism demand. *Tourism Management*, 61, 248-260.
- Mervar, A. and Payne, J.E. (2007). Analysis of foreign tourism demand for Croatian destinations: long-run elasticity estimates. *Tourism Economics*, 2007, 13 (3), 407–420.

- Meurer, R. (2012). Turismo emissivo brasileiro–Uma análise com modelos de dados em painel. *Turismo: Visão e Ação*, 14(2), 261-268.
- Michael, I., Armstrong, A., Badran, B. and King, B. (2011). Dubai outbound tourism: An exploratory study of Emiratis and expatriates. *Journal of Vacation Marketing*, 17(1), 83-91.
- Özcan, C. C. and Uçak, H. (2016). Outbound tourism demand of Turkey: A Markov switching vector autoregressive approach. *Czech Journal of Tourism*, 5(2), 59-72.
- Park, J. Y. (1992). Canonical cointegration regression. *Econometrica* (60), 119-143.
- Pektas, S. Y. and Unluonen, K. (2020). The evaluation of tourism in Turkey in terms of inflation. *Journal of Tourismology*, 6(1), 111-132.
- Peng, B., Song, H., Crouch, G. I. and Witt, S. F. (2015). A meta-analysis of international tourism demand elasticities. *Journal of Travel Research*, 54(5), 611-633.
- Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Econometrica*, 57 (6), 1361. <https://doi.org/10.2307/1913712>
- Phillips, P. C. and Hansen, B. E. (1990). Statistical inference in instrumental variables regression with I(1) processes. *The Review of Economic Studies*, 57 (1), 99-125.
- Seetaram, N. (2012). Estimating demand elasticities for Australia's international outbound tourism. *Tourism Economics*, 18(5), 999-1017.
- Seetaram, N., Forsyth, P. and Dwyer, L. (2016). Measuring price elasticities of demand for outbound tourism using competitiveness indices. *Annals of Tourism Research*, 56, 65-79.
- Seetaram, N., Song, H. and Page, S. J. (2014). Air passenger duty and outbound tourism demand from the United Kingdom. *Journal of Travel Research*, 53(4), 476-487.
- Seo, J. H., Park, S. Y. and Boo, S. (2010). Interrelationships among Korean outbound tourism demand: Granger causality analysis. *Tourism Economics*, 16(3), 597-610.
- Seo, J. H., Park, S. Y. and Yu, L. (2009). The analysis of the relationships of Korean outbound tourism demand: Jeju Island and three international destinations. *Tourism Management*, 30(4), 530-543. <http://dx.doi.org/10.1016/j.tourman.2008.10.013>
- Sharma, C. and Pal, D. (2020). Exchange rate volatility and tourism demand in India: unraveling the asymmetric relationship. *Journal of Travel Research*, 59 (7), 1282-1297.
- Smeral, E. (2017). Tourism forecasting performance considering the instability of demand elasticities. *Journal of Travel Research*, 56(7), 913-926.
- Smeral, E. (2018). Variations in seasonal outbound travel across the business cycles. *Journal of Travel Research*, 57(7), 936-946.
- Song, H., Li, G., Witt, S. F. and Fei, B. (2010). Tourism demand modelling and forecasting: How should demand be measured? *Tourism Economics*, 16(1), 63-81.
- Song, H. and Li, G. (2008). Tourism demand modelling and forecasting: A review of recent research. *Tourism Management*, 29(2), 203-220. <http://dx.doi.org/10.1016/j.tourman.2007.07.016>
- Song, H., Romilly, P. and Liu, X. (2000). An empirical study of outbound tourism demand in the UK. *Applied Economics*, 32(5), 611-624.
- Stock, J. H. and Watson, M. W. (1993). A simple estimator of cointegrating vectors in higher order integrated systems. *Econometrica*, 61 (4), 783-820.
- Turner, L. W. and Witt, S. F. (2001). Factors influencing demand for international tourism: Tourism demand analysis using structural equation modelling, revisited. *Tourism economics*, 7(1), 21-38.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2023). Turizm geliri ve gideri, Erişim Tarihi: 01.05.2023, <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-201116/turizm-gelirleri-ve-giderleri.html>.
- TUİK (2023). Giriş yapan vatandaş istatistikleri, Erişim Tarihi: 01.05.2023, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=egitim-kultur-spor-ve-turizm-105&dil=1>.

- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (2023), Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, Erişim Tarihi: 01.05.2023, <https://evds2.tcmb.gov.tr/>.
- Untong, A., Ramos, V., Kaosa-Ard, M. and Rey-Maqueira, J. (2014). Thailand's long-run tourism demand elasticities. *Tourism Economics*, 20(3), 595-610.
- UNWTO (2023). UNWTO World Tourism Barometer and Statistical Annex, January 2023, Retrieved April 30, 2023, <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/wtobarometereng.2023.21.1.1>.
- Witt, S. F. and Witt, C. A. (1995). Forecasting tourism demand: A review of empirical research. *International Journal of Forecasting*, 11(3), 447-475.
- Wong, I. A., Fong, L. H. N. and Law, R. (2016). A longitudinal multilevel model of tourist outbound travel behavior and the dual-cycle model. *Journal of Travel Research*, 55(7), 957-970.
- World Bank (2023). GDP (current US\$), Retrieved May 1, 2023, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=TR>.
- WTTC (2023). Travel & Tourism: Economic impact 2023 factsheet, Retrieved April 30, 2023, https://uploads-ssl.webflow.com/6329bc97af73223b575983ac/648b1af9f4ea2f6f9a20ac99_EIR2023-Factsheet-World.pdf
- Yıldırım, K., Şıklar, İ ve Bakırtaş, İ. (2004). *Mikro iktisada giriş (2. Baskı)*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Yilanci, V. (2019). A residual-based cointegration test with a Fourier approximation. MPRA Paper, ID: 95395. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/95395/1/MPRA_paper_95395.pdf
- Zeng, G. and Go, F. (2013). Evolution of middle-class Chinese outbound travel preferences: An international perspective. *Tourism Economics*, 19(2), 231-243.
- Zhang, G., Pu, T. and Zhang, P. (2011). An empirical study on the relationship of real exchange rate of RMB and Chinese inbound tourism from America. 2011 International Conference on Management and Service Science, 1-4, IEEE.
- Zivot, E. and Andrews, D. W. K. (1992). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit-root hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 10(3), 251. <https://doi.org/10.2307/1391541>